

«ВСІ МИ ПРЕЗИДЕНТИ»: КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ І ВАРІАТИВНА НАЦІЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Філіпович М. Б.

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена потребою переосмислення української історії крізь призму культурної пам'яті, яка тривалий час залишалася на периферії історіографії. Попри тридцятиріччя незалежності, українська історична наука досі перебуває під впливом радянсько-імперських наративів, що ускладнює формування власної концептуальної рамки. У сучасних умовах війни та глобальних криз особливо важливим стає осмислення культурної пам'яті як ресурсу відновлення – здатності суспільства долати травми, мобілізуватися та зберігати ідентичність.

Новизна роботи полягає у введенні поняття «варіативна нація» як аналітичної моделі, що відрізняється від традиційних концептів «поліетнічної» чи «плюральної» нації. Вона акцентує не лише на багатоголосі ідентичностей, а й на їхній динамічній взаємодії та балансі, що забезпечує адаптивність і стійкість українського суспільства. У цьому контексті гасло «Всі ми Президенти!» інтерпретується як сучасна формула культурної пам'яті, яка поєднує архетипи землі, громади та характеру й функціонує як технологія відновлення.

Методи дослідження ґрунтуються на міждисциплінарному підході: історико-джерелознавчому аналізі (праці С. Рудницького, М. Грушевського, Я. Пастернака та сучасних українських і зарубіжних дослідників); концептуально-теоретичному синтезі (праці Б. Андерсона, Е. Сміта, Г. Хофстеде, Н. Кундри); порівняльно-цивілізаційному методі, що дозволяє зіставити український досвід із месопотамською та античною традиціями; методології *memory studies*, яка розглядає культурну пам'ять як багатопланову систему символів, практик і наративів, здатних виконувати відновлюючу функцію.

Таким чином, дослідження інтегрує історичний, культурологічний та психологічний виміри, пропонуючи нову рамку для осмислення української ідентичності та демократії як процесу відновлення. Подальші роздуми мають характер культурно-історичної реконструкції та не претендують на встановлення прямої історичної тяглості у позитивістському сенсі, а радше пропонують інтерпретаційну модель осмислення довготривалих кодів політичної культури.

У структурі колективної монографії цей розділ виконує теоретико-інтерпретаційну функцію, пропонуючи культурологічну перспективу осмислення української історії та демократії в контексті студій пам'яті та національної ідентичності.

1. «Всі ми Президенти!» – гасло як формула пам'яті

Історію України сьогодні зазвичай прийнято розглядати з точки зору географічної (територіальної) чи історичної, і майже відсутні дослідження

історії українців з точки зору культурної пам'яті. Варто зазначити, що вивчати історію України як сталу константу за територіальним, а чи історичним принципом є справа невдячна. Ще С. Рудницький, засновник української геоморфології, антропогеографії, фізичної, політичної, соціально-економічної та демографічної географії зазначав, що етнографічні межі українців «були роблені не на користь українців»¹. Якщо ж брати історичний аспект, то попри 30-ліття незалежності українська історіографія так і не змогла остаточно позбутися радянсько-російського (імперського) впливу та наративів. «Тривалий період культурного і політичного підпорядкування та імперських впливів, як і нав'язування історичних міфів, відображаються на колективній свідомості і до сьогодні» зазначають сучасні дослідники².

Сьогоднішні роздуми присвячені українській історії з точки зору культурної пам'яті. Спонуканням до цих роздумів стало політичне гасло «Всі ми Президенті!», яке з'явилося, у зрівнянні зі світовою цивілізацією, зовсім нещодавно, якихось сім років. Але чи насправді воно таке нове для українців і чи так випадково з'явилося? Зазначу одразу, ціллю даного дослідження не є його політичний контекст.

У культурній пам'яті гасла функціонують як концентровані символи, що стискають досвід спільноти у короткі формули. Їхня сила полягає у здатності поєднувати політичний, культурний та психологічний виміри, транслюючи їх у сучасний дискурс. Гасла не лише мобілізують суспільство, а й виконують відновлюючу функцію, оживлюючи архетипи минулого та інтегруючи їх у теперішнє.

У світовій історії є чимало гасел які стали ключовими. Прикладами політичних гасел, які визначають суб'єктність народу, формують уявлення про владу та її носіїв є «Свобода, рівність, братерство» («Liberté, Égalité, Fraternité»), що стало універсальною формулою демократії після Французької революції 1789 р., а «Пролетарі всіх країн єднайтеся!» («Workers of the world, unite!») є не лише символом глобальної солідарності робітничого класу й комуністичного руху, але й частиною української історії. Українське гасло «Слава Україні!» у культурному вимірі відтворило традиції та архетипи і пройшло трансформацію від військового привітання у XX ст. до універсальної формули національної гідності у XXI ст. У цьому контексті можна ще згадати «Воля або смерть!» – гасло, яке має довгу історію й використовувалося в різних контекстах: у часи Української Народної Республіки (УНР) воно з'явилося як бойове гасло, серед військових формацій, що боролися за незалежність у 1917–1921 рр., пізніше його активно використовували підрозділи Української Повстанської Армії (УПА) у 1940-х рр., де воно стало символом безкомпромісної боротьби проти окупаційних режимів.

¹ Рудницький С. Основи землезнання України ч. 2. Прага, 1923. Видавництво Українського Університету в Празі. 330 с.

² Чупрінова І., Севрук І., Соколовська Ю. Історичні корені російсько-українського конфлікту: імперська політика Росії та її вплив на українську ідентичність. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 85, том 3, 2025. С. 16-23. doi.org/10.24919/2308-4863/85-3-2

Прикладом того, як формула пам'яті може мігрувати між народами й епохами є історія гасла «За вашу і нашу свободу». Воно народилося в польському визвольному русі XIX століття, але стало спільним символом для багатьох народів, включно з українцями. Вперше з'явилося під час листопадового повстання 1830-1831 рр. у Польщі проти російської імперії. Його сенс полягав у тому, що боротьба за свободу однієї нації є водночас боротьбою за свободу інших – стаючи універсальним принципом солідарності. У XX ст. гаслом послуговували як польські, так і українські діячі, підкреслюючи спільність визвольних прагнень. У радянські часи воно стає символом дисидентського руху – його використовували правозахисники у Польщі, Чехословаччині, Україні, щоб показати єдність у протистоянні диктатурі. Сьогодні «За вашу і нашу свободу» функціонує як транснаціональна формула пам'яті: воно актуалізується у контексті солідарності України з іншими народами, які борються за свободу. Це гасло часто звучить у міжнародних акціях підтримки України після 2014 р. й особливо після 2022 р., коли воно стало символом європейської та глобальної солідарності.

Сучасне гасло «Всі ми Президенти!» актуалізуючи пам'ять про колективне лідерство й самоорганізацію, формує відчуття гідності та суб'єктності, руйнуючи пасивну позицію «держава – це вони» й замінюючи її на «держава – це ми». У цьому сенсі вони є технологіями відновлення: повертають людині відчуття ваги її дій навіть у кризових умовах.

Варто відзначити, що сучасні memory studies активно аналізують роль гасел у культурній пам'яті. З. Карле у своїй праці про французькі гасла 1968 р. зясовує, як вони продовжують функціонувати трансформуючись у культурні символи сучасних протестів³. Т. Блом доводить, що гасла мають довге «життя», циркулюють у культурі як графіті, хештеги чи предмети побуту⁴. А Х. Нурохма та М.-І. А. Розак підкреслюють, що гасла є інструментом комунікації та формування ідентичності, особливо у кризові періоди⁵.

Загалом, гасла виступають як ритуальні формули пам'яті, які стискають історичний досвід у короткі коди, здатні мобілізувати й відновлювати суспільство. Вони не лише відображають минуле, а й формують нові практики поведінки, стаючи мостом між історією та сучасністю.

Тому гасло «Всі ми Президенти!» варто сприймати як багатозарову метафору, що має політичний, культурний і психологічний вимір. У політичному вимірі це гасло підважує традиційне уявлення про владу як монополію однієї особи. Воно наголошує на колективній відповідальності громадян за державу: кожен має діяти так, ніби він сам відповідає за її майбутнє. У демократичному контексті воно означає: «суверен – народ», а президент – лише представник цього суверена. В українському контексті гасло перегукується з ідеєю самоорганізації громади. Воно підкреслює, що українська політична культура завжди мала елементи колективного лідерства. «Всі ми Президенти!» – це своєрідна

³ Carle Z. The cultural lives of May 68 slogans. Routledge. 2020

⁴ Blom T. The cultural memory of protest slogans. *Memory Studies*, 2019. 12(3), 345–362. doi.org/10.1177/1750698018793972 (doi.org in Bing)

⁵ Nurohmah H. & Rozak, M. I. A. Slogan research in the last decade: A review. *Journal of Language and Communication*, 2021. 8(2), 55–70.

культурологічна протидія імперському наративу, де влада концентрується в одній особі. Як і несе певний психологічний контекст формуючи відчуття гідності та суб'єктності: кожен громадянин має право голосу й впливу. Воно руйнує пасивну позицію «держава – це вони» й замінює її на «держава – це ми». При тому виступаючи певним способом мобілізації: людина відчуває, що її дії мають вагу, як у президента. Таким чином, гасло «Всі ми Президенти!» – це не буквальне твердження, а символічна формула, яка закликає кожного українця відчути себе співтворцем держави та поєднує демократичний принцип народного суверенітету з культурною традицією колективної дії та психологічним прагненням до гідності.

Для переважної більшості європейців, а у це поняття я вкладаю, не лише тих хто живе на території континенту Європа, а й тих хто живе на інших континентах, і навіть створив на основі європейської культури сучасні держави, такі як Австралія, США, Канада, країни Південної і Латинської Америки, – ХХ століття пройшло під гаслами «нація» і «демократія», і саме досліджуване гасло має для них ототожнюватися з найвищим щаблем прояву демократії, адже «всі ми Президенти» є метафорою демократичної суб'єктності. При визначенні поняття українці також свідомо не вживаю – нація, народ, етнос і т.д., як до європейців – знімаю обмеження географічні, так до визначення українців – знімаю обмеження які виписані сучасним поняттям, тобто – територія, мова, культура, історія, духовність, а чи світогляд (поняття релігії у даному випадку є обмежувачим), залишаючи лиш «ментальність».

2. Варіативна нація: концептуальна модель

Опираючись на традиційні сучасні форми визначення нації, етносу, народу і т.д. українці швидше підпадають під поняття «варіативна нація». Поняття нація традиційно описує політично й культурно оформлену спільність, варіативна нація підкреслює її динамічність, багатшаровість та здатність існувати у множинних формах – від держави до діаспори, від культурного канону до транскультурних практик. Класичне визначення за Б. Андерсоном нації – це історично сформована спільнота людей, яка має спільну територію, мову, культуру, економічне життя та усвідомлення своєї єдності⁶. У той же час Е. Сміт додає тезу, що «це культурна спільнота, що має міфи про походження, спільну історичну пам'ять і символи солідарності»⁷.

У свою чергу, варіативна нація – це поліетнічна й полікультурна спільнота, що функціонує як система взаємодії різних варіантів ідентичності, легітимності та пам'яті, де національна цілісність забезпечується не уніфікацією, а балансом і комунікацією між множинними моделями. Варіативна нація наділена ключовими ознаками:

– множинністю ідентичностей, коли нація складається з кількох культурних, мовних, релігійних та політичних варіантів. Вони не зливаються в єдину «уніформну» модель, а залишаються у стані взаємодії та конкуренції;

⁶ Anderson B. *Imagined Communities*. London: Verso.. 1983.

⁷ Smith A. *National Identity*. London: Penguin. 1991

– історичною динамікою, адже варіативність виникає як результат історичних контактів (міграцій, завоювань, культурних трансляцій). Нація постійно змінює баланс між своїми варіантами залежно від політичних і культурних умов;

– політичною структурою, у варіативній нації влада може бути розподілена між різними центрами (регіональними, етнічними, релігійними), що створює плюралістичну модель легітимності, де жоден варіант не є абсолютним;

– культурною пам'яттю, коли зберігається кілька паралельних наративів минулого і відсутнє прагнення до єдиної «офіційної історії», а історія функціонує через багатоголосся пам'яті.

При тому розглядаючи варіативну націю як загрозу чи ресурс для державності вбачається, що варіативна нація є подвійною концептуальною моделлю. Вона може стати загрозою державності, якщо множинність ідентичностей не має інституційного оформлення. Водночас вона може бути ресурсом, якщо держава здатна інтегрувати варіативність у політичну й культурну систему. У порівнянні з унітарною нацією варіативна ризикує нестабільністю, але має більший потенціал адаптації та інклюзивності; унітарна – забезпечує стабільність і мобілізацію, але може стати ригідною й авторитарною.

Однак, варіативну націю варто відрізнати від поліетнічної чи плюральної оскільки в її основі є не лише багатонаціональність чи культурний плюралізм, а постійна динаміка взаємодії різних пам'ятей та ідентичностей. Якщо поліетнічна нація описує склад за етнічними ознаками, а плюральна – за політичним і культурним багатоголоссям, то варіативна нація наголошує на змінності й балансі між цими варіантами. Вона існує як система, де цілісність забезпечується не уніфікацією, а комунікацією між множинними моделями. Саме ця варіативність робить українську націю здатною до відновлення після травм і криз, перетворюючи пам'ять на технологію стійкості.

Поняття варіативності нації або варіативності соціокультурних кодів сьогодні розглядається не менш системно ніж просто «нація». Поняття варіативності нації розглядається і в працях іноземних дослідників, хоча вони частіше використовують терміни «plural nation», «multivocal identity», «polyethnic nation» або «variability of nation». У світовій науці ця тема пов'язана з конструктивістськими та постмодерністськими підходами до націоналізму. У своїй оглядовій статті Н. Кундра констатує, що «складність, пов'язана з формулюванням наукового визначення нації, відображає її внутрішню множинний і спірний характер»⁸. Г.Хофстеде зосереджуючись на культурних вимірах, показує, що національна культура завжди варіативна й має багатовимірну структуру і приходить до висновку, що нація не може бути унітарною, а існує як множинність культурних кодів⁹.

Українські дослідники аналізуючи трансформацію поняття «нація» у ХХ–ХХІ ст. підкреслюють, що сучасна нація є динамічною та варіативною системою, яка змінюється залежно від політичних і культурних контекстів

⁸ Kundra N. Understanding Nation and Nationalism. *Interdisciplinary Literary Studies*, 2019. 21(2), 125–149. <https://doi.org/10.5325/intelitestud.21.2.0125>

⁹ Hofstede G. *Dimensions of national cultures in fifty countries and thry regions. Explications in Cross-Cultural Psychology.*– Lisse: Swets and Zeitlinger. 1983.

зазначаючи, що «розуміння еволюції поняття «нації» є ключовим для розуміння змінної динаміки ідентичності, національної політики та глобальних взаємодій»¹⁰.

У низці праць українських науковців поняття варіативності нації аналізується через соціокультурні коди та інформаційні моделі. У виданні під егідою Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського досліджується варіативність соціокультурних кодів як ключового чинника формування українського національного простору та запропонована концептуальна рамка для розуміння нації як множинної системи, що інтегрує різні культурні варіанти¹¹.

3. Земля, громада, характер як відновлюючі категорії

Коли починаєш вести мову про українців серед українців, з чим вони себе ототожнюють, то це перш за все земля, наступне – особливий характер, і третє – віра. Це те, що сьогодні червою лінією йде крізь віки. Земля для українця, це основа основ які б періоди розвитку сучасного людства – постмодернізаційні, індустріалізаційні, постіндустріалізація, цифрова епоха, атропоцен, не проходили, цінність землі беззаперечна навіть для XX і XXI століття. Підтвердженням цього є те, що в цифрову епоху її засобами, українці з затятою впевненістю відстоюють свою землю (одна із рис їхнього характеру) – «від Сяну до Дону». Таким чином, земля в культурній пам'яті українців – це багатшаровий символ, який поєднує сакральність, традицію, політику й травму. Вона є одночасно ресурсом виживання та маркером ідентичності, що забезпечує тяглість української культури навіть у найскладніші історичні періоди. Для українців, це перш за все, символ свободи у той же час як для представників східних традицій – земля це простір імперій і релігії та символ влади.

Особливістю історичного розвитку є ще й те, що історія українців у жоден історичний період сучасними вченими не виписувалась як колонізаторська – відсутність бажання захоплення чужого і підкорення не свого (це теж одна із рис українців). Отже, фундаментом українців є земля, яка формує характер українця – впевненість та бажання розвиватися, а не експансувати. Ці дві складові впливають на устрій влади у всі періоди української історії.

У цьому дослідженні поняття «характер» українців розглядається не як біологічна чи етнічна даність, не трактується есенціалістськи, тобто як незмінна чи природна риса, а як культурний код пам'яті, сформований історичними випробуваннями та здатний трансформуватися залежно від історичних і соціальних умов. Він проявляється у впевненості, витривалості та прагненні до свободи й розвитку, що зберігають суб'єктність навіть у кризові

¹⁰ Stovpets O., Borinshstein Y., Rubskyi V., Shpachynskyi I., Soloviova I., & Kozlenko P. The evolution of 'Nation' concept and its relevance for contemporary historical moment. *Amazonia Investiga*, 2023. 12(67), 293-304. doi.org/10.34069/AI/2023.67.07.26

¹¹ Інформаційний синтез українського національного простору в контексті варіативності його соціокультурних кодів : аналіт. зап. / Л. А. Дубровіна, К. В. Лобузін, В. І. Попик [та ін.] ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2021. 60 с.

моменти. Саме ці риси забезпечують історичну тяглість до демократії та високої самоорганізації, перетворюючись на психологічну технологію відновлення нації.

На відміну від стереотипних схем, які редукують український характер до землеробського чи козацького типу¹², у цьому дослідженні характер українця подається у варіативності практик, підтверджуючи міркування І. Франка який у своїх працях розглядав українців як народ із сильним прагненням до свободи, працьовитістю та моральною витривалістю¹³.

Якщо з етимологічними поняттями «нація» та «українці» ми дещо з'ясували, то наразі перейдемо до іншого ключового поняття «демократія». Демократію сьогодні прийнято сприймати як форму політичної організації суспільства, за якої влада належить народу, здійснюється безпосередньо або через обраних представників¹⁴ і яку прийнято класифікувати за кількома видами: пряма, представницька, ліберальна та деліберативна. Існує й інше бачення демократії не лише як форми правління, а й способу життя. У цьому контексті цілком підтримуючи¹⁵ думку Д. Дьюї – американського філософа, психолога і педагога, одного із засновників прагматизму та прогресивної освіти, що що демократія це не лише інституційний механізм голосування, а й якісна форма суспільного життя, спосіб організації досвіду, що забезпечує постійний діалог, участь і взаємне навчання громадян¹⁶.

Сучасні концепції демократії показують, що вона не є статичною формою правління, а динамічною системою, яка адаптується до викликів часу: глобалізації, інформаційних технологій, безпеки та культурної різноманітності. Для України особливо актуальним є поєднання партиципаторної демократії (участь громадян) із демократією безпеки (захист державності). Зрештою навіть у своїй колисці – Стародавній Греції V ст. до н.е., вона не була одноставною – від Клісфена, Геродота до Аристотеля. Як і у давній, так і сучасній – різниця полягала у співвідношенні участі громадян у прийнятті рішень.

І хоча, у нашій історіографії притаманно брати російсько-радянську періодизацію історії України, а саме від Русі IX ст. (Київська Русь), однак логічніше періодизувати історію Української державності від Трипільської культури (IV–III тис. до н.е.), яка ймовірно проіснувала кілька тисячоліть і лишила по собі чималий слід у традиціях та культурні прийдешніх поколінь. Такі корифеї української історії та археологія як М. Грушевський та Я. Пастернак розглядали трипільську культуру як один із «передісторичних

¹² Гримич О. Український національний характер: етнографічні та культурні виміри. Київ : 1991.

¹³ Іван Франко у творенні української національної ідентичності : зб. У 45 наук. праць / голов. ред. О. Рафальський, П. Чернега. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М.; К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. 400 с.

¹⁴ Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven : Yale University Press, 1971

¹⁵ Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, 2023. (28), 174–178. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24>

¹⁶ Dewey J. The Public and Its Problems. New York : Henry Holt. 1927

шарів», що вплинув на формування української ідентичності¹⁷. У працях М. Грушевського вона постає як важливий етап у розвитку культури на території України, а Я. Пастернак у своїх археологічних дослідженнях підкреслював її значення для етногенезу східноєвропейських народів¹⁸.

Сучасні археологи й етнологи вказують на низку трипільських традицій та символів, які ймовірно збереглися у житті українців, ключовими з яких вважають землю, матір-жінку, громаду. Якщо ми погоджуємось, що беззаперечний культ землі зберігається і до сьогодні, як і особливе ставлення до матері-жінки – українська жінка завжди мала авторитет в суспільстві, не залежно від епохи, то маємо погодитись і на тезу про «громаду як основу співжиття» яка йде крізь віки до сьогодні і вливається у сучасне гасло «всі ми Президенти».

Слід нагадати, що у часи існування Трипілья відсутня адміністративна централізація, однак в Месопотамії, яка існувала у той же час і звідки, вважається, пішла світова історія, управляли царі та знать. Точочасні прото-міста/держави існували на значній території, поселення трипільців займало близько 350–500 тис. км², а на території сучасної України – від Дністра й Карпат до Дніпра, Месопотамії, від Тигру до Єфрату, мала близько 150–200 тис. км² (див. Рис. 1). Однак управління ними, вже на той час було антагоністичним – така собі старосвітська біполярність світу.

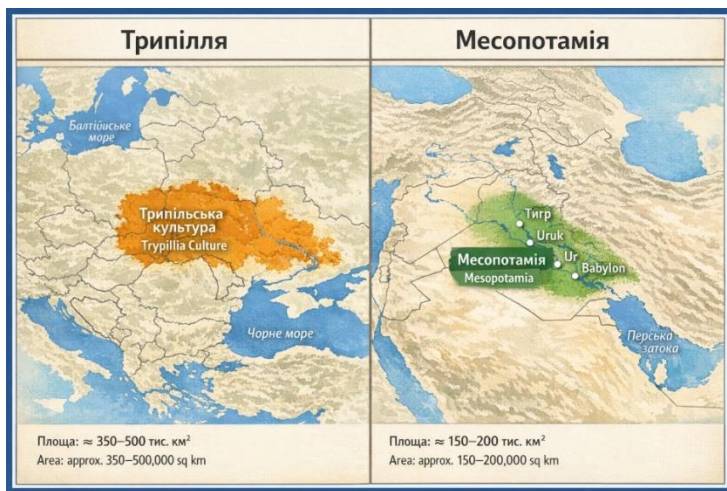

Рис. 1. Порівняльна карта ареалів Трипільської культури та Месопотамії
(створено за допомогою штучного інтелекту)

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. [редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1 : До початку XI віка. Репр. відтворення вид. 1913 р. 1991. LXXVI, 648 с.

¹⁸ Пастернак Я. Археологія України. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1961.

Загалом ця біполярність відчутна буде протягом всього розвитку людства. Месопотамський слід тягнеться і до сьогодні через збереження монархічної форми правління. І на українські землі ця форма правління (монархія, військова аристократія) прийде разом з кімерійцями, скіфами, гунами, хозарами – які хоч і не були «нащадками» месопотамських культур, але через релігійні традиції та торговельні мережі вони могли мати доступ до культурної пам'яті Месопотамії. Це робило їх своєрідними трансляторами давніх цивілізаційних кодів у степовому світі й на українських землях. У той же час – трипільцям, готам, антам, прото-слов'янам притаманні демократичні форми правління – народні збори. Отже, якщо ідея сакральної влади та імператорська ідеологія прийшли зі Сходу – Єгипет, Месопотамія, біблійна традиція – то ідея колегіальної влади та народовладдя має інші корені. В класичній історіографії прийнято вважати, що ідея колегіальної влади та народовладдя народилася в Стародавніх Греції та Римі як внутрішній винахід – як результат життя в полісах, військових союзів і прагнення уникнути тиранії. Однак, зважаючи на сучасні досягнення археології, зростає ймовірність, що грецькі поліси успадкували ідею колективного управління від більш ранніх європейських практик – таких як Трипілля чи інші неолітичні культури Балкан. Вони розвинули її у складнішу форму: ради, народні збори, виборні магістрати. Тобто, грецька демократія була не «з нуля», а культурним продовженням традицій самоврядування, що існували в Європі ще до класичної античності. Беззаперечним є те, що це дві різні цивілізаційні лінії, які згодом переплелися в європейській політичній культурі.

Якщо в Месопотамії – були соціальні класи і влада в руках царів, то у Трипіллі – громада і відсутність адміністративного центру. Хоча відсутність останнього зіграє негативну роль у статусному визначенні Трипільля. Адже, чомусь, прийнято вважати, що наявність адміністративної централізації – є формою державного устрою, і таким чином її відсутність не дає можливості вести історію державності від Трипільля, а лише від Русі. Але, якщо ми чогось не знаємо, то це не означає, що його не існує і те, що ми сьогодні називаємо «державністю» чи «цивілізацією», – це лише модель, створена на основі відомих прикладів.

Аристотель, Ж. Боден, Т. Гоббс, та сучасні дослідники формували поняття державності, виходячи з тих знань і прикладів, які були їм доступні – античні поліси, середньовічні монархії, ранньомодерні держави. Вони не знали про існування Трипільської культури, яка не мала писемності чи централізованої влади, але демонструвала високий рівень організації життя. У такому випадку можливе припущення, що якби класики знали про Трипілля, вони могли б говорити про «прото-державність» або «цивілізаційний потенціал» – тобто про спільноти, які ще не мали писемності й централізованої влади, але вже демонстрували ознаки складної соціальної організації.

Вивчаючи питання, пов'язані з культурною та історичною пам'яттю, поставила б під сумнів слова Р. Бжеського, зазначені у Вікіпедії, найбільшій у світі багатомовній онлайн-енциклопедія, якою послуговують чимало читачів та дослідників, до статті «Етногенез українства», що «історія українського народу

почалася з появою слов'янських племен, а не готів чи трипільців»¹⁹. По-перше, переконана, що слов'янські племена не прийшли нізвідки та не пішли в нікуди і у свій архетип українці впили весь культурний спадок тієї землі, на якій вони осіли, з ким вони асимілювалися. По-друге, дана цитата відсилає до його праці під псевдонімом Роман Млиновецький «Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу»²⁰. Однак у цій праці автор приходиться до висновку, що «немає найменших підстав для твердження, що існувала будь-коли окрема етнічна група «східнослов'янських племен», натомість існує дуже багато доказів того, що вже на початку першого тисячоліття по Р.Х. почала вирізнятися група українських племен (*звертаю увагу – поняття «українських» вжито Р. Бжеським*), відома за тих часів іншим народам під ім'ям антів»²¹. Р. Бжеський був публічним полемістом щодо концепції «трипільського походження» українців²², однак його історичні студії ґрунтувалися на концепції окремішності українського народу, що до кінця XVIII ст. зберігав свій давньослов'янський демократичний устрій, а Україна залишалася складником Європи і разом з нею переживала найважливіші політичні та культурні трансформації»²³.

При тому, дозволю собі, вести мову про пам'ять не лише як про «запис» чи «процес», а як про живу матерію культури, що має власну динаміку, здатність змінюватися й впливати на суспільство. Культурну пам'ять, зазвичай прийнято сприймати як довготривалу сталу форму колективної пам'яті, що зберігається й передається через символи, тексти, ритуали та інститути. М. Гальбвакс, французький соціолог і філософ, учень Е. Дюркгайма, засновник концепції «колективної пам'яті», досліджуючи пам'ять звертав увагу на її сталість та обмеженість, вважаючи «пам'ять індивіда завжди соціально обумовленою: ми пам'ятаємо в межах групи, яка задає рамки й значення»²⁴. І таке визначення утверджувало культурну пам'ять як сталу форму. На противагу М. Гальбваку, німецький єгиптолог і культуролог, професор Гейдельберзького університету, відомий як один із засновників сучасних *memory studies*, автор концепції «культурної пам'яті» Я. Ассман, у своїх дослідженнях дещо відступає від сталості та розширює рамки культурної пам'яті, вважаючи, що «культурна пам'ять – це форма колективної пам'яті, яка зберігається й передається через символи, тексти, ритуали та інститути протягом тривалого часу»²⁵.

Ми, схильні сприймати поняття «культурної пам'яті» як субстанцію, визнаючи її реальним чинником буття, який існує поряд із матеріальними речами й може змінювати історію. Таким чином вона не лише зберігає минуле, а й формувє майбутнє, стаючи рушієм історії.

¹⁹ Етногенез українства. <https://uk.wikipedia.org/wiki>

²⁰ Млиновецький Р. Нариси зі стародавньої та давньої історії українського народу. Українське наукове видавництво, 1964. 222 с.

²¹ Там само, с. 203.

²² Бжеський Р. Історія українського народу. Мюнхен : Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.

²³ Бжеський Роман Стефанович. ВУЕ. <https://vue.gov.ua/>

²⁴ Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris : Alcan. 1925

²⁵ Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München : Beck. 1992

До властивостей культурної пам'яті як субстанції варто віднести *цільність* яка проявляється у різних культурах і може бути більш чи менш концентрованою – у ритуалах, архівах, символах; *тривалість* – очевидним є той факт, що вони має здатність зберігатися століттями, утворюючи «матеріал» для ідентичності; пам'ять також має *форми* у вигляді тексту, образів, архітектури, музики – так звані різні «агрегатні стани»; наділена вона і *енергією* яка здатна активізувати суспільство, викликати протести чи відродження традицій, а під впливом нових інтерпретацій змінюючись зберігає ядро проявляючи *пластичність*. Культурна пам'ять перебуває у різних станах – від латентного до інституційного – і саме ця динаміка робить її потужним чинником історії.

Латентний стан притаманий тоді, коли пам'ять існує приховано, у символах чи традиціях, які не завжди усвідомлюються. Це «сонна» субстанція, що чекає на пробудження. Коли ж пам'ять стає дієвою у кризові моменти то вона переходить в актуалізований стан і виходить на поверхню та стає рушієм колективних дій. Трансформований стан пам'яті настає при переосмисленні новими поколіннями, коли вона набуває іншої форми, але зберігає основу. І, зрештою, інституційний стан – пам'ять закріплюється у музеях, архівах, законах, освітніх програмах. Вона стає офіційною субстанцією, що підтримує ідентичність.

Ведучи мову про культурну пам'ять слід зауважити про її первісну основу колективну пам'ять. Колективна пам'ять виникає як безпосередній досвід групи – усні перекази, міфи, родинні історії. Вона живе у спільноті, але не має стабільних форм закріплення. З часом ця пам'ять інституалізується: з'являються тексти, ритуали, архітектура, символи. Це вже рівень культурної пам'яті, яка може існувати століттями незалежно від конкретних носіїв. Культурна пам'ять є «кристалізацією» колективної пам'яті – її перетворенням у більш стійку й багатшарову субстанцію. Трансформація первісної колективної пам'яті у більш складну культурну пам'ять є закономірним процесом розвитку суспільств,

Яскравим прикладом трансформації культурної пам'яті є історія греків та єгиптян. Спочатку через стійку колективну пам'ять була сформована історична тяглість, що перейшла в культурну пам'ять – від Стародавньої Греції чи Стародавнього Єгипту до сучасних Греції чи Єгипту відповідно.

Щодо української культурної пам'яті, то за аналогією сучасних греків, які у своїй ідентифікації попри історичні розриви активно апелюють до античної спадщини – мова, міфи, філософія, архітектура – українці теж мають цілкове право ідентифікувати себе від трипільців.

За трипільцями на території сучасної України, прийнято вважати, йдуть поселення кіммерійців (часи Ассирійської імперії та ранньої Греції), скіфів (часи Перської імперії, класичної Греції, Римської республіки), сарматів (часи Римської імперії, Хань у Китаї), готів (часи пізньої Римської імперії, формування варварських королівств) та гунів (часи Західної Римської імперії (занепад), Китайської династії Цзінь) які здебільшого обігували у Північному Причорномор'ї (Південь України) і, на жаль, поза увагою істориків лишається значна територія на північ–схід–захід сучасної України, аж до появи антів (часи Східної Римської (Візантійської) імперії, ранні германські королівства) та слов'янських племен (часи Східної Римської імперії (Візантії), Каролінгської імперії, ранньої Англії) – а це відсутність даних на цій території близько двохтисячоліть.

Зауважимо при тому про парадоксальне вивчення/подання історії у якій відображається лише історія на тій чи іншій частині країни. Так, дивлячись на карту ареалу Трипілля в око впадає відсутність метаданих щодо території так званого Північного Причорномор'я (Півдня України), і навпаки, коли мова йде про пізніші часи і саме про Північне Причорномор'я відсутні дані про розвиток лісостепової території.

При тому помилковим буде припущення, що ранні слов'янські племена, з якими прийнято нині ототожнювати українську націю, виростили з нічого на порожньому місці. І до сьогодні ми спостерігаємо палімпсест культурної пам'яті – коли нові культурні шари накладаються на старі, але попередні залишаються видимими. Дохристиянські елементи української культури будучи автентичними у своїй основі, водночас постійно зазнавали впливу інших культур – індоєвропейських, степових, античних. Саме ця варіативність і відкритість зробила їх живучими: вони не зникли після християнізації, а трансформувалися й залишилися у народній пам'яті.

Ми можемо відслідкувати чимало прикладів коли відбувалася передача культурних кодів і пам'яті. Найпростішим в українській традиції може слугувати крашанка, яка має тисячолітню історію і, ймовірно пов'язана з кіммерійцями (іраномовними племенами), їхньою традицією святкування Наврузу, коріння якого сягає щонайменше три тисяч років і є нематеріальною культурною спадщиною людства та включеною до переліку об'єктів нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО і має схожі обряди з українськими упродовж віків²⁶. Таким чином, постає питання, чому визнаючи живучість культурних традицій ми одночасно позбавляємось розуміння живучості політичних традицій?

4. Українська демократія у культурі пам'яті

Ставлення до ролі громади у прийнятті рішення щодо співжиття не зникло впродовж тисячоліть, а навпаки, вкоренилося, можливо трансформуючись ментально та мігруючи географічно. З виходом на історичну авансцену з лісостепових територій сучасної України слов'янських племен відбувається розходження у методах управління. Якщо слов'янські племена IV–IX ст. н.е. зберігаючи пам'ять трипільської культури підживленою античною демократією – послуговували народними зборами, ще могли впливати на князя, то германські племена всмоктуючи у себе традиції і норми Римської імперії, на яку у свою чергу потужний вплив мала культурна пам'ять не лише Стародавньої Греції, але й Стародавнього Єгипту з його монархічною світоглядною позицією та тісними контактами з Месопотамією, поступово відходили від народних зборів.

Загалом, демократія як форма організації влади не є винаходом модерної доби. Її коріння сягає глибинних практик колективного ухвалення рішень у різних культурах. Від германських племен і скандинавського тінг до афінської еклесії та слов'янського віче – громада виступала носієм влади, що забезпечувала легітимність і стабільність суспільства.

²⁶ Свято Навруз історія і традиції, довідка, питання-відповідь, аргументи і факти. <https://yak.koshachek.com>

У германських племенах влада реалізувалася через народні збори (тінг або мут), де всі вільні чоловіки мали право голосу. Ці збори вирішували питання війни й миру, обирали вождів, виконували судові функції. Така форма була раннім прикладом партиципаторної демократії, де громада мала реальний вплив на владу.

У скандинавських суспільствах тінг мав регулярний характер і відбувався на відкритому місці, часто біля сакральних символів. Він виконував функції законодавчого органу, суду та виборчої інституції. Найвідомішим прикладом є ісландський Альтінг (930 р.), який вважається найстарішим парламентом світу і діє донині. Це свідчить про тяглість демократичних практик у скандинавській культурі.

Афінська еклезія була формою прямої демократії, де громадяни-чоловіки ухвалювали закони, контролювали посадовців і виконували судові функції. Хоча вона мала обмеження (участь лише для громадян, без рабів і жінок), афінська модель заклала основу сучасних уявлень про народовладдя.

За часів Русі (IX–XIII ст.), хоча влада князя починала домінувати, однак віче ще мали вплив та вирішували питання війни/миру, запрошували чи виганяли князя, ухвалювали політичні рішення. Це приклад колективного управління, який перегукувався з традиціями самоврядування українських громад. На зміну віче приходять боярські думи – приклад ранньої форми колективного управління в монархічних державах Східної Європи. У той же час у Західній Європі вже утверджувалися феодальні монархії, народ втрачав вплив.

У час від занепаду князівських держав до становлення козацької республіки XIV–XVI ст. правління змінювалася кілька разів, залежно від політичної ситуації та зовнішніх впливів, однак прояви демократії зберігалися у боярській думі часів Королівства Руського; «руському законі» (звичасє право) Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського; шляхетська демократія Речі Посполитої Обох народів, державним устроєм якої була федерація двох незалежних держав з виборним (шляхтою на сеймі) королем і спільним парламентом (1573–1574 рр.) у той час як в Європі абсолютизм досягав свого апогею. В Англії, в середині XVII внаслідок революційних змін утверджується парламент, а на теренах України формується вже Козацька республіка XVI–XVII ст. (Запорозька Січ) з виборністю кошового отамана, радою козаків (загальні збори), колективним ухваленням рішень. Гетьманщина (XVII–XVIII ст.) поєднує у собі монархічні і демократичні елементи: козацькі ради та виборність гетьмана.

Розпочинаючи з XVIII ст. українці перебувають під різними імперіями, позбавлені політичних прав, однак й надалі добиваються, щоб громади зберігали самоврядування. У наслідок революцій 1848 р. у Європі формуються парламентські системи, поступово відбувається розширення виборчих прав. З утвердженням парламентаризму в європейських країнах до яких входили частини українських земель, українці не займають пасивної позиції, а активно долучаються до утвердження парламентаризму.

У період XVIII–XX ст. вони були послами, сенаторами та депутатами у різних парламентах. Посли сейму, сенатори-воєводи та єпископи Речі Посполитої XVIII ст., депутати Райхсрату у Відні, Галицького сейму

у Львові XIX ст. часів Австрійської монархії, депутати від українських партій Сейму та Сенату Польщі 1921–1939 рр., що свідчить про тяглість демократичних традицій, навіть у складі чужих держав.

Ідея громади знайшла своє продовження у діяльності українських громадивців в російській імперії, які прагнули поєднати культурну пам'ять самоврядування з модерними політичними практиками. В умовах імперських заборон та цензурних обмежень саме громадівський рух виступив як перша організована форма культурно-національного життя. «Громади» – неформальні товариства української інтелігенції, стали осередками, де визрівали ідеї національного відродження, поєднуючи освітню, культурну та наукову діяльність. Друга половина XIX ст. стала періодом інтенсивного формування модерної української нації.

Галицький сейм і Центральна Рада – це два ключові приклади українських парламентських практик. Перший дав українцям досвід політичної боротьби в умовах імперії, хоча українці й були меншиною, саме через сейм вони почали формувати політичні програми, відстоювати права мови та освіти, створювати політичні партії. Другий – став основою для незалежної державності. Разом вони створили традицію парламентаризму, яка продовжується у Верховній Раді України сьогодні.

Після приєднання Східної Галичини та Волині до Польщі українці отримали право обирати депутатів до Сейму (нижня палата) та Сенату (верхня палата). У різні роки українці мали від 20 до 40 депутатів у Сеймі, що становило близько 10% складу парламенту. Польська влада часто застосовувала репресії проти українських партій, арешти активістів, закриття українських шкіл. У парламенті українські депутати перебували в опозиції й не мали реального впливу на ухвалення ключових рішень. Попри це, їхня діяльність сприяла формуванню політичної культури та досвіду парламентаризму серед українців.

Після Першої та Другої світових війн у Європі триває розвиток парламентської демократії і народ отримує реальну владу через вибори протести, формується громадянське суспільство, натомість в Україні, після демократичних виборів організованих УНР, настають важкі та трагічні події спрямовані на винищення українців. За XX ст. українці пережили Першу світову війну, визвольні змагання 1917–1920 рр., Голодомор 1932–1933 рр., пацифікацію, Другу світову війну, голод 1947 р., масові депортації, репресії, Чорнобильську трагедію. У XX столітті Україна сукупно втратила за різними даними від 15 до 17 мільйонів людей через війни, голодомори, репресії та депортації. За переписом 1989 р. чисельність населення України досягла 51,7 млн. осіб²⁷. Однак, одна з найбільших демографічних втрат серед європейських народів відбулася у кінці XX ст. напочатку XXI ст., коли кількість українців у світі та в Україні з 1991 р. по 2026 р. суттєво скоротилася – приблизно з 52 млн до 37-38 млн.²⁸ Це сформувало глибоку

²⁷ Кульчицький С. Демографічні втрати України в XX столітті. *Дзеркало тижня*. 01.10.2004. <https://zn.ua/>

²⁸ Населення України (Наживо). <https://www.worldometers.info/>

травму в національній пам'яті та визначило особливу чутливість українців до питань свободи, безпеки й державності.

Студентський протест у Києві з 2 по 17 жовтня 1990 р. який назвуть революцією на гранті, стає першою масовою ненасильницькою акцією громадянської непокори в сучасній історії України. Він завершився перемогою студентів: Верховна Рада УРСР задовольнила вимоги, а голова уряду В. Масол подає у відставку. 24 серпня 1991 р. Україна проголосила незалежність.

Акція «Україна без Кучми» (грудень 2000 р. – березень 2001 р.) стала наступним великим етапом після Революції на гранті – протестом проти авторитарного стилю правління президента Л. Кучми та придушення свободи слова та показала, що українське суспільство здатне самоорганізовуватися без партійного контролю.

Помаранчева революція 2004 р. – масовий громадянський протест в Україні, який став реакцією на фальсифікацію результатів президентських виборів, утвердив принцип ненасильницького спротиву й закріпив європейський вектор розвитку України.

Революція Гідності 2013–2014 рр. була боротьбою українців за європейський вибір і проти диктатури. Вона утвердила силу громадянського суспільства, відкрила шлях до реформ і стала точкою неповернення у новітній історії України.

Лише за тридцять років сучасного існування як незалежної держави Україна пройшла шлях від домінування президентської влади у 1990-х до посилення ролі парламенту та громадянського суспільства після 2004 р. і особливо після 2014 р. Народне волевиявлення стало ключовим чинником, що змінював баланс сил, змушуючи владу адаптуватися до демократичних вимог.

Таким чином, українське суспільство в кризові періоди демонструє здатність до самоорганізації, яка частково компенсує слабкість інституційної влади. Це означає, що громадяни здатні самоорганізовуватися, брати на себе відповідальність і діяти незалежно від державних інституцій, що є унікальною рисою української демократії.

Загалом демократія в Україні має складну й багатшарову природу. Вона поєднує класичні елементи представницької системи з потужними практиками громадянського суспільства. У сучасному світі дедалі більшого значення набувають партисипативна та цифрова демократія, які пропонують нові інструменти залучення громадян. У свою чергу, український досвід є унікальним, бо поєднує ці моделі в ситуації війни, глибоких соціальних змін і глобальних викликів, формуючи нову конфігурацію демократичної участі.

При тому Україна формально функціонує як представницька демократія, де ключові рішення ухвалюються через вибори та парламентську систему. Однак реальна політична культура значною мірою визначається активністю громадянського суспільства. Майдани, волонтерські рухи, місцеві ініціативи – це все приклади «позасистемної» демократії, яка виходить за межі інституційних рамок і демонструє здатність громади брати на себе відповідальність у кризові моменти.

Якщо порівнювати модель української сучасної демократії з партисипативною демократією, яка передбачає активну участь громадян у процесі

ухвалення рішень та яка реалізується через бюджети участі, громадські слухання, консультації, то варто зазначити, що в Україні ця модель проявляється у практиках місцевого самоврядування: бюджети участі у Києві, Львові, Харкові, а також у численних громадських ініціативах. Водночас українська партисипація має особливість – вона часто є мобілізаційною та кризовою, виникає у відповідь на загрози, а не лише як планова форма участі.

Щодо новітньої форми демократії – цифрової, яка базується на використанні технологій для залучення громадян то Україна є одним із лідерів у цій сфері завдяки платформі «Дія», яка інтегрує державні послуги та відкриває можливості для електронної демократії. Електронні петиції до Президента та місцевих рад – ще один приклад цифрової участі. Проте ключовим викликом залишається питання кібербезпеки та довіри до цифрових інструментів, особливо в умовах війни.

При тому українська модель демократії поєднує риси представницької, партисипативної та цифрової систем. Її унікальність та сила полягає у здатності громадянського суспільства мобілізуватися й брати на себе відповідальність компенсуючи таким чином слабкість інституцій у кризові моменти, а також у швидкій інтеграції цифрових інструментів, що на скрижальях колективної пам'яті перегукується з високою самоорганізацією трипільської культури та має свою історичну тяглість крізь віки. Водночас виклики безпеки та інституційної стабільності залишаються ключовими, при тому український досвід може стати прикладом для інших країн, які прагнуть поєднати традиційні форми демократії з новітніми технологіями та активною участю громадян.

ВИСНОВКИ

Отже, культурна пам'ять українців функціонує як система відновлюючих концептів, серед яких ключовими є земля, громада та характер. Вони не лише зберігають історичну тяглість, а й працюють як технології відновлення, що дають силу долати травми й імперські наративи. Узагальнюючим символом цієї системи стало гасло «Всі ми Президенти!», яке поєднує архетипи минулого з сучасним досвідом демократії та мобілізації.

При тому варто зазначити, що той, хто ввів це гасло сім років тому, не мислив у категоріях культурної пам'яті чи «технологій відновлення» – радше воно було політичним інструментом мобілізації, способом підкреслити демократичний принцип народного суверенітету. Але сила символів полягає саме в тому, що вони з часом набувають нових сенсів, часто незалежно від початкового задуму. Це приклад того, як культурна пам'ять «переосмислює» політичні гасла. Те, що для автора було, можливо, лише метафорою участі, сьогодні стало формулою гідності й відновлення, сама українська культурна традиція зробила його таким – вписавши у довгу лінію «земля – громада – характер». У цьому й полягає феномен пам'яті: вона не просто зберігає, а трансформує, надаючи словам і образам нове життя в іншому історичному контексті, завдяки чому політичне гасло стало жити власним життям і набувати нових сенсів у культурній пам'яті.

АНОТАЦІЯ

У статті «Всі ми Президенти»: культурна пам'ять і варіативна нація в історії України як технологія відновлення» пропонується новий підхід до осмислення української історії крізь призму культурної пам'яті. Авторка аналізує політичне гасло «Всі ми Президенти!» як багатошарову метафору, що поєднує політичний, культурний та психологічний виміри і водночас функціонує як відновлююча формула для українського суспільства.

У тексті розкривається концепт «варіативної нації», яка відрізняється від поліетнічної чи плюральної тим, що її цілісність забезпечується не уніфікацією, а комунікацією між множинними моделями пам'яті та ідентичності. Показано, що саме ця варіативність робить українську націю здатною до адаптації й відновлення після травм та криз.

Особливу увагу приділено трьом ключовим концептам культурної пам'яті українців – землі, громаді та характеру, які втілюються в узагальнюючому гаслі «Всі ми Президенти!». Вони розглядаються як «технології відновлення», що забезпечують стійкість і мобілізацію у відповідь на імперські наративи та історичні виклики.

У статті також простежується тяглість демократичних практик від Трипільської культури до сучасності, що дозволяє по-новому інтерпретувати український досвід демократії як культурний і цивілізаційний феномен.

Література

1. Anderson B. *Imagined Communities*. London: Verso. 1983.
2. Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München : Beck. 1992.
3. Blom T. The cultural memory of protest slogans. *Memory Studies*, 2019. 12(3), 345–362. doi.org/10.1177/1750698018793972 (doi.org in Bing)
4. Carle Z. *The cultural lives of May 68 slogans*. Routledge. 2020.
5. Dahl R. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven : Yale University Press. 1971.
6. Dewey J. *The Public and Its Problems*. New York : Henry Holt. 1927.
7. Halbwachs M. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris : Alcan. 1925.
8. Hofstede G. *Dimensions of national cultures in fifty countries and thry regions. Explications in Cross-Cultural Psychology*. Lisse : Swets and Zeitlinger. 1983.
9. Kundra N. Understanding Nation and Nationalism. *Interdisciplinary Literary Studies*, 2019. 21(2), 125–149. https://doi.org/10.5325/intelitestud.21.2.0125
10. Nurohmah H. & Rozak, M. I. A. Slogan research in the last decade: A review. *Journal of Language and Communication*, 2021. 8(2), 55–70.
11. Smith A. *National Identity*. London : Penguin. 1991
12. Stovpets O., Borinshtein Y., Rubskyi V., Shpachynskyi I., Soloviova I., & Kozlenko P. The evolution of 'Nation' concept and its relevance for contemporary historical moment. *Amazonia Investiga*, 2023. 12(67), 293–304. doi.org/10.34069/AI/2023.67.07.26
13. Бжеський Р. *Історія українського народу*. Мюнхен : Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.
14. Бжеський Роман Стефанович. ВУЕ. https://vue.gov.ua/

15. Гримич О. Український національний характер: етнографічні та культурні виміри. Київ : 1991.
16. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. [редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1 : До початку XI віка. Репр. відтворення вид. 1913 р. 1991. LXXVI, 648 с.
17. Етногенез українства. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
18. Іван Франко у творенні української національної ідентичності : зб. У 45 наук. праць / голов. ред. О. Рафальський, П. Чернега. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М.; К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. 400 с.
19. Інформаційний синтез українського національного простору в контексті варіативності його соціокультурних кодів : аналіт. зап. / Л. А. Дубровіна, К. В. Лобузін, В. І. Попик [та ін.] ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2021. 60 с.
20. Кульчицький С. Демографічні втрати України в XX столітті. *Дзеркало тижня*. 01.10.2004. <https://zn.ua/>
21. Млиновецький Р. Нариси зі стародавньої та давньої історії українського народу. *Українське наукове видавництво*, 1964. 222 с.
22. Населення України (Наживо). <https://www.worldometers.info/>
23. Пастернак Я. Археологія України. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1961.
24. Рудницький С. Основи землезнання України ч. 2. Прага, 1923. Видавництво Українського Університету в Празі. 330 с.
25. Свято Навруз історія і традиції, довідка, питання-відповідь, аргументи і факти. <https://yak.koshachek.com>
26. Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, 2023. (28), 174–178. doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24
27. Чупрінова І., Севрук І., Соколовська Ю. Історичні корені російсько-українського конфлікту: імперська політика Росії та її вплив на українську ідентичність. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 85, том 3, 2025. С. 16–23. doi.org/10.24919/2308-4863/85-3-2

Information about the author:
Filipovych Myroslava Bogdanivna,
PhD in History, Associate Professor,
Honorary Professor of the Baltic Research Institute for Economic Sector
Transformation Problems, Riga, Republic of Latvia,
Associate Professor of the Department of Documentation
and Information Activities
Academy of Recreational Technologies and Law
11, Voloschkova str., Lutsk, 43008, Ukraine